

Юрій Ситий

ЦЕГЛЯНІ БУДІВЛІ ЧЕРНІГОВА ЗА МАТЕРІАЛАМИ ОПИСІВ ОСТАННЬОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Описи кінця XVIII ст. дозволяють скласти уявлення про стан збереженості давньоруських мурованих споруд Чернігова та об'єктів цивільної та духовної архітектури XVII – XVIII ст.

Ключові слова: Чернігів, мурована архітектура, виробництво цегли.

У 1991 р. археолог В. Коваленко, визначаючи напрямки подальших краєзнавчих досліджень, зазначив, що численні топографічні плани та досить гарні описи міста так і не стали предметом детального аналізу [1, с. 208]. Останнім часом справа вивчення топографічних планів зрушила з місця. Пропонуємо невеликий огляд розвитку мурованої архітектури Чернігова кінця XVIII ст.

Опис Чернігова, зроблений О. Шафонським, досить повно характеризує його забудову і тому привертає до себе увагу як науковців, так і мешканців міста, що цікавляться його історією. У XIX – XX ст. побачили світ декілька публікацій, що задовольнили цікавість городян: у 1899 р. у журналі «Київська старовина» вийшла друком публікація В. Хижнякова «Черниговская старина», в якій на основі праці О. Шафонського та залучення документів з архіву міської думи зроблено екскурс до Чернігова кінця XVIII – XIX ст. [2, с. 367–407].

Книга О. Шафонського [3, с. 237–304] та опис Чернігівського намісництва 1781 р. [4, с. 1–7] дозволяють скласти уявлення про цегляні об'єкти, що існували на території Чернігова у другій половині XVIII ст. Описи окремих складових частин Чернігова можна доповнити картографічними матеріалами. В архівах зберігаються понад 10 датованих планів Чернігова XVIII ст., які можуть показати зміни в забудові міста. Описи споруд, зроблені у працях О. Шафонського та опису Чернігівського намісництва 1781 р., дозволяють визначити їх приналежність до тих чи інших установ та організацій. Складемо перелік об'єктів на основі свідчень О. Шафонського, доповнених окремими вказівками опису 1781 р.

На території Фортеці (сучасна територія Валу, чи Перший замок черкаський найдавнішого плану Чернігова [5, с. 242]) існували «кам'яні»:

1. Церква соборна Преображення Господня.
2. Архієрейський будинок з колишнім Борисоглібським монастирем, у якому всі будівлі цегляні. А саме:

- а) церква Бориса і Гліба;
- б) дзвіниця 1701 р.;
- в) палати, де розміщується духовна дикастерія;
- г) церква Всіх Святих;
- д) двоповерховий архієрейський будинок (30 покоїв);
- е) келії від дзвіниці до воріт двоповерхові;
- ж) келії від воріт на південь (разом з дикастерією всіх келій 23);
- з) між келіями 6 амбарів та ще льохи;
- і) кам'яна огорожа.

3. Городовий магістрат. Будинок належав полковнику Полуботку, який після пожежі 1750 р. продав його під магістрат. Опис 1781 р. доповнює – «о двох этажах» [6, с. 2].

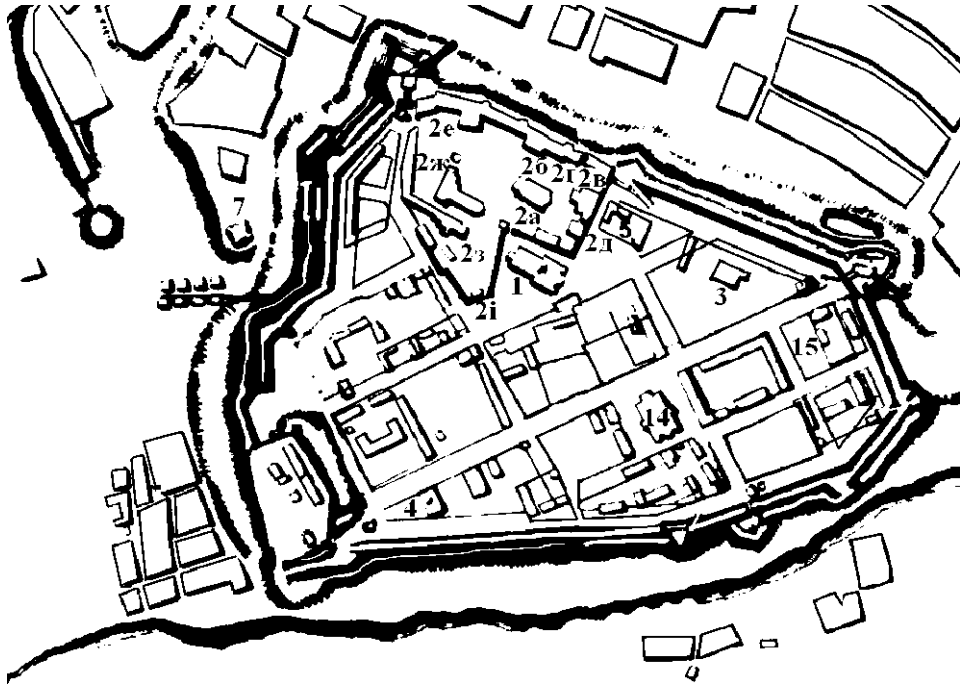

Рис. 1. План чернігівської фортеці з позначенням цегляних споруд (нумерація згідно зі затками у тексті).

4. Будинок колишньої Полкової канцелярії, в якій містилися губернський магістрат та суд. В опису 1781 р. – «об одном этаже».

5. Будинок для перебування генерал-губернатора – будинок дерев'яний на кам'яному фундаменті. Розташований проти архієрейського будинку. Збудований у 1781 р. (в іншому місці зазначений будинок дерев'яний для губернської караульної роти з кам'яною кладовою для зберігання грошей).

6. Будинок обивательський кам'яний. В опису 1781 р. – «монастиря Єлецького».

Частина міста, названа на абрисі Чернігова як Другий замок черкаський, містила:

7. Церкву святої великомучениці Катерини, освячену 1715 р.

8. Церкву Воздвиження Чесного та Животворящого Христа (до половини кам'яна, однопрестольна, біля самого валу, в 1759 р. закладена на кошти К. Лизогуба, а в 1778 р. завершена).

Територія на схід від р. Стрижень:

9. Семінарія латинська у приході церкви Вознесіння. В перебудованому кам'яному будинку П. Полуботка.

Територія на міському цвинтарі на північний захід від укріплень:

10. Церква Воскресіння Христова на кошти М. Єньки та Є. Дуніної-Борковської після 1772 р. збудована; ще одна під кам'яною дзвіницею священномученика Григорія Великія Арменія на кошти У. Єньки, її синів та І. Коробанки у 1779 р. збудована.

Територія на захід від Третього замку черкаського (Третьяка):

11. Монастир Успенський Єлецький чоловічий. А саме:

а) церква Успіня Пресвятої Богородиці;

б) трапезна церква апостолів Петра і Павла 1776 р.

в) дзвіниця на два поверхи;

г) будинок настоятельський наполовину цегляний, наполовину дерев'яний (10 покоїв);

д) келій цегляних – 14;

е) трапезна, кухня, кухарні, амбари, кузня – кам'яні;

ж) огорожа кам'яна.

12. Троїцько-Іллінський чоловічий монастир:

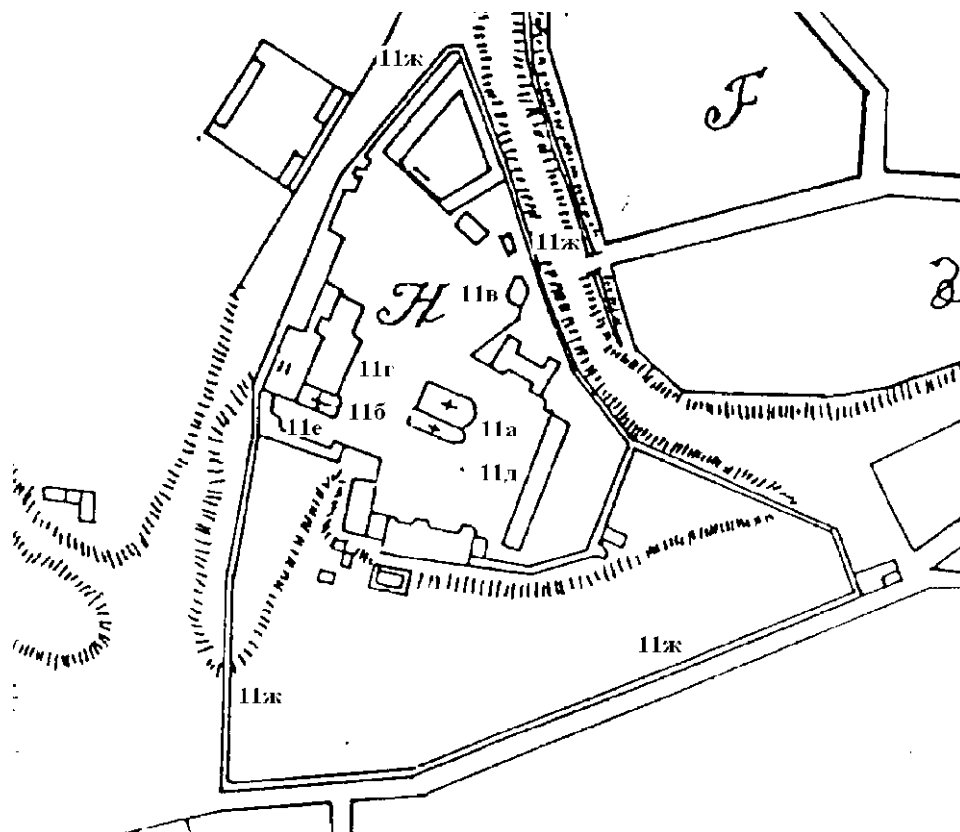

Рис. 2. План Єлецького монастиря з позначенням цегляних споруд (нумерація згідно зі згадками у тексті).

- а) церква маленька Іллі Пророка;
- б) церква св. Трійці, 1679 р. закладена;
- в) трапезна Введення Пресвятої Богородиці;
- г) дзвіниця в 1785 р. оштукатурена;
- д) двоповерховий будинок настоятеля (18 кімнат);
- е) келій – 13;
- ж) амбарів із льохами – 5;
- з) кухня, пекарня – кам'яні;
- і) огорожа з чотирма вежами.

На північ від міста:

13. Церква великомучениці Параскеви в П'ятницькому жіночому монастирі.

У Першому замку черкаському (на Валу) існувала:

14. Воскресіння Христова велика трипрестольна церква, що стояла між Михайлівською церквою і казенною палатою біля самого двору Єньків. Згідно з О. Шафонським, збудована у 1682 р. коштами Дуніна-Борковського. З 1754 р. починає руйнуватися і розібрана до фундаменту в 1772 р. (перенесена на кладовище за місто).

15. Кам'яна велика трипрестольна церква на садибі (біля будинку) підполковника Троїцького. Назва невідома. Це не Благовіщенська дерев'яна церква, розташована в саду підполковника Троїцького. Отже, у XVIII ст. храм-усипальниця кінця XI ст., що досліджувався у 1985–1986 рр. В. П. Коваленком [7, с. 5–23], був ще досить гарно помітний на поверхні, але вже давно не використовувався, і ніхто не міг пригадати його назву.

Таким чином, в описах згадується 15 об'єктів мурованої архітектури, що датуються від XI до останньої чверті XVIII ст.

Якщо поділити їх на групи за часом зведення, то можна скласти списки 4 груп пам'яток.

Рис. 3. План Чернігова кінця XVIII ст. з позначенням цегляних споруд (нумерація згідно зі згадками у тексті).

I. Давньоруські пам'ятки представлені: Спаським собором (№ 1), Борисоглібською церквою (№ 2), Успенською церквою (№ 11), Іллінською церквою (№ 12), П'ятницькою церквою (№ 13), храмом-усипальницею кінця XI ст. (№ 15).

II. Будівлі, зведені, згідно з О. Шафонським, за часів польського панування (перша половина XVII ст.): келії біля воріт Борисоглібського монастиря (№ 2 е). В. Хижняков вважав, що всі 22 келії були збудовані домініканцями. А. Карнабед [8, с. 88–96] саме до польського часу відносив перебудову «теремця XI ст.» та апсидної частини Борисоглібського собору.

III. Будівлі, збудовані й відремонтовані у другій половині XVII – початку XVIII ст.: дзвіниця 1701 р. Борисоглібського монастиря, частина келій та інших будівель

(№ 2) (В. Хижняков зазначає, що до побудови окремого будинку архієрейські покої розміщались у келіях, де у II половині XVIII ст. була розташована дикастерія (№ 2 в), будинок Полуботка на Фортеці (№ 3), будинок Полкової канцелярії (Лизогубів) (№ 4), Катерининська церква (№ 7), будинок Павла Полуботка в Застриженні (№ 9), трапезна Єлецького монастиря, дзвіниця та окремі будівлі (№ 11), розширення церкви Іллі Пророка (№ 12), Троїцький собор, трапезна та окремі споруди (№ 12), ремонтні роботи в П'ятницькій церкві (№ 13), Воскресенська церква на Фортеці (1682 р.) (№ 14), прибудова восьмигранної дзвіниці-ротонди із західного боку до Борисоглібського собору (1672 р.) [9, с. 101].

IV. Будівлі XVIII ст. та ремонти цього часу: надбудова дзвіниці над вежею Спаського собору (№ 1), архієрейський будинок на території Борисоглібського монастиря (№ 2) (В. Хижняков подає 1780 р. як час його побудови, а 1790 р. – як час зносу стіни огорожі та багатьох келій колишнього монастиря), ремонт будинку Полкової канцелярії після пожежі 1750 р. (№ 4), ремонт П'ятницької церкви (в 1750–1756 рр.) (№ 13), добудова фундаментів будинку 1781 р. (№ 5), будинок Єлецького монастиря на території Фортеці (№ 6), нижня частина церкви Воздвиження Чесного та Животворящого Христа (№ 8), прилаштування будинку під семінарію (№ 9), церква Воскресіння Христового з дзвіницею на кладовищі (№ 10), окремі будинки Єлецького монастиря (№ 11), дзвіниця, корпус настоятеля, огорожа Троїцького монастиря (№ 12).

Найактивніше будівництво припадає на давньоруський час та другу половину XVII – початок XVIII ст., що вказує на економічний розквіт Чернігова в цілому і його окремих складових частин – монастирів та церков.

У польський час започатковується цегляне виробництво – П. Кулаковський вказує на існування в Чернігові 10 цегельень [10, с. 434], продукція яких і сприяла розбудові споруд Борисоглібського монастиря. Досить низька будівельна діяльність, що простежується у польський час, спричинена військовими діями, слабкою залюдненістю міста, поступовим становленням цегляного виробництва і, напевно, небажанням православних підтримувати розбудову католицьких монастирів.

Розбудова монастирів та ремонти православних споруд у середині XVII – на початку XVIII ст. у певному сенсі є процесом розбудови та відродження державницьких традицій. Відродження церкви не відокремлювалося від загальних процесів, що відбувалися в Україні, і сприймалося верхівкою тогочасного суспільства як процес зміцнення власної держави і досягнутого в процесі боротьби власного становища. Ще під час подій середини XVII ст. Стефан Подобайло, спочатку сотник, а згодом полковник Чернігівський, дає кошти на ремонт і добудову Іллінської церкви [11, с. 269]. Лазар Баранович у 1654 р. побудував трапезну церкву на території Борисоглібського монастиря. Певний період підтримка церковних установ виражалася в наданні сіл, млинів, перевозів тощо. Згодом з припиненням військових дій з'явилися пожертви і у грошовому вимірі. При цьому не слід забувати і сприяння, яке допомагало монастирям та церквам започаткувати і здійснити певні заходи. Василь Андрійович Дунін-Борковський своїм коштом ремонтував Спаський собор, П'ятницьку церкву, Успенський собор та келії північного корпусу Єлецького монастиря, будував цегляні Воскресенську церкву на території Фортеці, трапезну Петропавлівську церкву, келії та огорожу Єлецького монастиря.

Іван Самойлович започаткував розбудову Іллінського монастиря, який при підтримці наступного гетьмана І. Мазепи перетворився в Троїцько-Іллінський монастир. З мурованих пам'яток коштом І. Мазепи зводиться дзвіниця Борисоглібського монастиря. Невідомо, на чий кошти, але наприкінці XVII ст. будується дзвіниця Єлецького монастиря.

Лизогуби звели Полкову канцелярію на території Фортеці [12, с. 348–349], прибудували сімейну усипальницю з південного боку Успенського собору Єлецького монастиря, звели величну Катерининську церкву [13, с. 143].

Полуботки розпочали будівництво з власного будинку на території Фортеці і продовжили розбудовою двору у Застриженні.

Цей період розпочався на базі вже існуючих цегельних виробництв, але спричинений військовими діями економічний спад у розвитку міста позначився на масштабності будівельної діяльності.

На початку відбудови можна було використати цеглу-плінфу від напівзруйнованих об'єктів давньоруського часу. Саме в цей час розбираються стіни галерей Успенського собору Єлецького монастиря (не можна виключати, що для ремонту верхів цього собору), зникають стіни Благовіщенського собору 1186 р. (можливо, для ремонту Спаського собору та будівництва Воскресенської церкви), розбираються залишки церкви на вулиці Сіверянській і т. д. Але цегла, що простояла у кладці понад 400 років, не завжди відповідала потребам. Постає питання організації виробництва нової цегли для потреб розпочатої відбудови.

О. Шафонський згадує вісім цегляних заводів, що існували в Чернігові в останній чверті XVIII ст.: 5 з 8 – це заводи приватних осіб, засновані завдяки капіталам та можливостям приватних осіб, а 3 з 8 – це заводи, забрані у Борисоглібського, Єлецького та Троїцько-Іллінського монастирів після їх секуляризації.

Існування цих трьох заводів, котрі під час їх приналежності до монастирів використовували працю підлеглих селян, і пояснює масштаби будівництва споруд трьох найбільших монастирів Чернігова. На противагу їм П'ятницький монастир, у якого не було такого заводу, не мав жодної будівлі, зведеної у XVII – XVIII ст. із цегли.

Час появи трьох монастирських цегельних заводів можна пов'язати з активною розбудовою самих монастирів. Кошти надавали козацька старшина та гетьмани. Робочі руки забезпечувалися за рахунок селян з подарованих сіл. Виникла проблема в організації виробництва досвідченими в цій справі людьми.

Подібні проблеми виникали і під час грандіозного будівництва за часів І. Мазепи в Києві та його околицях. О. Бреяк, досліджуючи цегляне виробництво на Київщині [14, с. 134–141], наводить свідчення про прибуття до Києва О. Старцева, разом із яким прибуло 80 цеглярів та 100 робітників. А для робіт у Межигірському монастирі в 1688 р. з московського Покровського монастиря приїхав старець Феодосій, котрий повинен був наглядати за процесом виготовлення цегли. Таким чином, нестачу майстрів козацька старшина компенсувала за рахунок запрошення з центрів, де цегляне виробництво досягло вже певних успіхів. Така допомога старшини під час організації нового виробництва іноді була краща за грошові пожертвування.

Дослідники чернігівської архітектури кінця XVII – початку XVIII ст. відзначали, що у формах споруд та їх характерних деталях простежується рука російських майстрів: «В Чернігові – трапезна Троїцького монастиря з Введенською церквою, надбудова великокнязівської Іллінської церкви ...; дзвіниця, вратерський корпус і лізогубівський приділ Єлецького монастиря; дзвіниця Борисоглібського собору й т. п.» [15, с. 364]. Поява ознак, характерних для російської архітектури, вказує на шлях, яким було започатковане виробництво цегли, – запрошення майстрів. Існує думка, що в Україну частково повернулися кам'яних справ майстри, які за відсутності роботи в часи Руїни перебралися до Москви. Але як би там не склалися справи, маємо появу стандарту у виробництві цегли (прийнятого в цей час у Москві) та привнесення традицій від східного сусіда. Подальший розвиток цегляного будівництва призупинили події Північної війни та указ Петра I про заборону мурованого будівництва без дозволу, в зв'язку з нестачею кваліфікованих кадрів на розбудові Санкт-Петербурга 1703 р. Можливо, саме цей документ не дозволив Полуботкам розгорнути будівництво у більших масштабах.

Зрозумівши основу такої будівельної діяльності монастирів, спробуємо оцінити масштаби цивільного будівництва у XVII–XVIII ст. Виявляється, що існували лише будинки, зведені козацькими полковниками наприкінці XVII – на початку XVIII ст. Цивільне будівництво у XVIII ст. пов'язане з останньою чвертю цього століття і спричинене потребами в адміністративних будинках новоутвореного намісництва. Знаємо лише про одну приватну кам'яницю, розташовану на вулиці Гончій, збудовану на кошти городничого Миколи Константиновича у другій половині XVIII ст. Але це тільки перші досить слабкі паростки, які розквітнуть на початку XIX ст., коли з'являться такі споруди, як будинок губернатора, і стануть відомими імена їхніх архітекторів.

З появою виробництва цегли в Чернігові відбувалися зміни в усьому цивільному будівництві. Новий будівельний матеріал дозволяв змінити конструкцію опалювального пристрою (груби чи печі) в дерев'яних будинках міщан. Більша тепловіддача нових опалювальних пристроїв дозволяла збільшити розміри житла і відповідно покращити умови проживання. Зміни в конструкціях печей супроводжувалися появою нових декоративних матеріалів – кахлів, що використовувалися для оздоблення грубок, зроблених з цегли, та для декору мурованих будинків. Датування кахлів, основане на змінах технологічних прийомів їх виготовлення, збігається з появою на території міста цегли. За дослідженнями Л. Виногородської, найдревніші чернігівські кахлі датуються кінцем XVI – першою половиною XVII ст. [16, с. 80]. Якщо поява

цегли датується першою половиною XVII ст., то і датування перших чернігівських кахлів слід скорегувати на цей час. Масове виробництво цегли наприкінці XVII – початку XVIII ст. призводить до її здешевлення і широкого застосування в дерев'яних будинках. Саме на цей час припадає розквіт кахлярського мистецтва Чернігова, який відображається в появі значної кількості різноманітних типів кахлів у будинках міщан, козацької старшини та в монастирях. Відкриті залишки випалювальних печей, де поряд з горщиками випалювалися й кахлі. Розташування печей на території, наближеній до Єлецького монастиря, дозволяє висловити думку про гончарів, що були залежними від нього. Як бачимо з описів О. Шафонського, чернігівські монастирі мали цегельні виробництва. Для київських монастирів, за документами та археологічними розкопками, відомі факти приналежності гончарів до монастирів [17, с. 291]. Подібні процеси були характерні і для Чернігова. Скоріш за все монастирі, започаткувавши виробництво цегли, започаткували і виробництво кахлів, на які виник попит у зв'язку з облаштуванням печей (грубок чи камінів) за новою модою.

Простежується подібність кахлів Троїцько-Іллінського монастиря до кахлів гетьманського Батурина. На нашу думку, гетьман І. Мазепа для облаштування монастиря відправив до Чернігова кахляра, який продовжив тут традиції розвитку батуринського кахлярства. Судячи із серії виробів (продовжують лінію розвитку кахлярського мистецтва, започатковану наприкінці XVII ст. у Батурині), що знайшла продовження у виробах середини XVIII ст., кахляр (можливо, з учнями) залишився у Чернігові. Не можна виключати можливість існування цих кахлярів під опікою Троїцько-Іллінського монастиря. Таким чином, чернігівські монастирі задовольняючи власні потреби в цеглі та керамічних виробах, частину продукції могли поставляти на ринок. Цегляне будівництво на території трьох монастирів указує на ефективність їхнього економічного життя.

Таким чином, описи останньої чверті XVIII ст. вказують не тільки на існування мурованих споруд, а є показником розвитку як будівельної справи Чернігова, так і всього його економічного життя за понад вісім століть історії міста, що втілилася у камені.

1. Коваленко В.П. Итоги и задачи изучения древнего Чернигова // Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики. Сборник научных статей. – К., 1991. – С. 201–208.
2. Хижняков В. Черниговская старина (1765 – 1810 гг.). По архивным бумагам городской думы // Киевская старина. – Т. LXV. – 1899. – Апрель. – С. 367 – 407.
3. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 237 – 304.
4. Пашенко Д. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 7.
5. Пляшко Л. Найдавніший план Чернігова // Наука і культура. Україна: Щорічник. – Вип. 23. – К., 1989. – С. 241 – 244.
6. Пашенко Д. Описание Черниговского наместничества (1781 г.). – Чернигов, 1868. – С. 1 – 7.
7. Коваленко В.П. К исторической топографии Черниговского детинца // Проблемы археологии Южной Руси. Материалы историко-археологического семинара «Чернигов и его округа». – К., 1990. – С. 15 – 23.
8. Карнабід А.А. Минуле і сучасне стародавнього центру Чернігова – дитинця // УІЖ. – 1972. – № 3. – С. 88– 96.
9. Адруг А. Архітектура Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. – Чернігів, 2008. – 224 с.
10. Кулаковський П. Чернігів як політико-адміністративний і економічний центр у першій половині XVII ст. // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи. Збірник наукових праць, присвячений 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів. – Чернігів, 2007. – С. 427–438.

11. Шафонский О. Черниговского наместничества топографическое описание. – К., 1851. – С. 237 – 304.
12. Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 347 – 367.
13. Ярыгин А. Былое Черниговской земли. – Чернигов, 1898. – С. 142 – 144.
14. Бряк О. Цегляне виробництво на Київщині в XVII – XIX ст. // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні – К., 2007. Вип. 16. – С. 134 – 141.
15. Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові // Чернігів та Північне Лівобережжя. Огляди, розвідки, матеріали – К., 1928. – С. 347 – 367.
16. Виноградська Л.І. Чернігівські кахлі XVII – XVIII ст. // Чернігівська старовина. Збірник наук. праць, присвячений 1300-літтю Чернігова. – Чернігів, 1992. – С. 75 – 83.
17. Чміль Л. Гончарні осередки Києва і округи кінця XVI – XVIII ст. // Болховитинівський щорічник. – К., 2010. – С. 287 – 301.

